

**ЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕКСТУ
В МЕТОДОЛОГІЧНОМУ РАКУРСІ**

У статті визначено методологічні засади лінгвістичного аналізу тексту, його лінгвістичні та лінгводидактичні особливості, структуру й роль у філологічній освіті.

Ключові слова: лінгвістичний аналіз тексту, метод дослідження й пізнання, аналіз і розбір, види аналізу.

The article determines the methodological basis of linguistic analysis of the text, its linguistic and linguodidactic peculiarities, structure and role in philological education.

Key words: linguistic analysis of the text, method of investigation and cognition, analysis and investigation, types of analysis

У дослідженні тексту як комунікативної одиниці вищого ступеня одним із найбільш складних і принципово важливих є його лінгвоаналіз. На думку Л. Мацько, «здатність розуміти й правильно будувати різні типи тексту з урахуванням специфіки конкретної мовленнєвої ситуації покладена в основу мовнокомунікативної компетенції [12, с. 39]», досконале ж володіння навичками аналізу мовних одиниць у тексті є добрим підґрунтям для створення якісних, комунікативно доречних висловлювань. Набуття навичок лінгвістичного аналізу тексту (ЛАТ) особливо актуальне, а тому процес його здійснення є важливою проблемою підготовки філологів і вчителів-словесників. Слушною в цьому плані є думка І. Кочан: «Випускник філологічного факультету повинен уміти провести лінгвістичний аналіз тексту [7, с. 10]», що сприятиме глибшому, точнішому розумінню його, дасть змогу виявити мовні особливості.

Вивченню й обґрунтуванню теоретичних і практичних основ ЛАТ присвячено чимало досліджень видатних мовознавців і методистів. Методологічні аспекти цієї проблеми висвітлено в працях Н. Арутюнової, О. Білецького, В. Виноградова, І. Гальперіна, Л. Синельникової та ін. Лінгвістичні засади методики аналізу художнього тексту розроблені І. Коваликом, М. Плющ, М. Крупою, Н. Купіною, Л. Мацько, М. Шанським та ін. Комунікативну організацію художнього тексту проаналізували Л. Бабенко, Ю. Казарін. Комплексний підхід до лінгвістичного аналізу (ЛА) художнього й нехудожнього текстів став предметом дослідження Т. Єщенко, І. Кочан.

Метою пропонованої статті є спроба узагальнити методологічну сутність лінгвістичного аналізу тексту, його наукове трактування в галузі філософії, лінгвістики й лінгводидактики та практичне застосування в підготовці філологів й учителів-словесників. На основі праць і власних спостережень зробити висновок про значення кожної мовної одиниці для структури й змісту тексту в цілому.

У філософії аналіз являє собою метод здобуття нових знань, метою якого є вивчення частин як елементів складного цілого; логічний прийом визначення поняття, коли його розкладають на складові частини з метою їх пізнання; у логіці аналіз – це аналітичний метод наукового пізнання, метою якого є дослідження елементів складного цілого; у психології – це практичний метод взаємодії суб'єкта й об'єкта, метою якого є таке вивчення частин, яке сприяє об'єднанню їх у єдине ціле. Кожна галузь науки має класифікацію видів аналізу: елементарний, причиновий, логічний, феноменологічний, психологічний. Елементарний аналіз розкладає явище на окремі його частини, не враховуючи відношень та взаємозв'язків, у яких перебувають ці частини. Причиновий аналіз диференціює явище з урахуванням тих причинових відношень, що існують між елементами цілого. Логічний аналіз розкладає складові частини залежно від логічних відношень між ними. Феноменологічний аналіз вичленовує в явищі зміст свідомості з метою дослідження її сутності. Психологічний аналіз розкладає зміст свідомості на її елементи.

Проаналізувавши мовознавчі й методичні студії, ми виявили, що науковці нерідко беруть до уваги різні критерії визначення дефініції «аналіз», що також впливає на обґрунтування її сутності. Термін «аналіз» за «Словником лінгвістичних термінів» – це «розклад складного мовного цілого на його складові елементи [4, с. 15]». Інтерпретуючи поняття «аналіз», зокрема в риторичному аспекті, З. Куньч вважає аналіз засобом розчленування цілого на частини, що дає змогу виявити будову цього об'єкта, його структуру й одночасно звести складне до простого; відокремити істотне від неістотного [9, с. 17]. Аналіз, таким чином, розглядають із функційного боку, його мета – пізнання й характеристика частин, що є елементами складного цілого – тексту.

Аналіз тлумачать також як логічну процедуру, суть якої полягає в розчленуванні тексту на компоненти, елементи, у розгляді кожного з них та у взаємозв'язках у структурі тексту [10, с. 38]. Лексикографічні праці визначають аналіз як метод наукового дослідження предметів, явищ шляхом їх розчленування й розкладу на складові частини [16, с. 41; 15, с. 74], тобто розглядають аналіз як процес здійснення дії.

Цікавою є думка В. Марка, який визначає аналіз як систему послідовних дій (операцій) дослідника, спрямованих на пізнання тексту [11, с. 41]. Уважаємо, що така система дій у кінцевому результаті призводить не до розпаду цілого (тексту), а до перетворення, здатного сприяти пізнанню й розумінню тексту. У дидактиці й лінгводидактиці аналіз – це метод логічного мислення, наукового пізнання, що полягає в розчленуванні, розкладанні в думці цілого на певні частини з метою виявлення певних закономірностей, визначення зв'язків між цими частинами.

Як бачимо, у наукових і лексикографічних працях аналіз тлумачать як засіб, за допомогою якого вивчають будову явища, виокремлюють суттєве й таким чином досліджують весь об'єкт; як процедуру, у ході якої розчленовані компоненти розглядають у цілісності та у взаємозв'язках у межах тексту; як метод наукового дослідження, що за допомогою розкладу явища на складові частини вивчає складне ціле.

Аналіз виконує низку взаємопов'язаних функцій: розчленовує складне ціле на частини; виявляє будову, структуру досліджуваного явища; зводить складне до простого; розглядає кожну частину у взаємозв'язку в структурі тексту; відокремлює в структурі цілого суттєве від несуттєвого. Ці функції виявляють себе в процесі виконання аналізу тексту, оскільки текст умовно поділяємо на частини, досліджуємо й пізнаємо їхню будову, семантику та інші показники в тісному взаємозв'язку з цілим текстом.

Методологічними основами аналізу послуговується лінгвістика й лінгводидактика. Лінгвістика кваліфікує аналіз як метод дослідження, а в лінгводидактиці аналіз визначають як спосіб (метод, прийом) та засіб навчання. Аналіз як метод наукового дослідження широко використовують й у теорії та методиці навчання мови. Ця проблема привертає особливу увагу лінгводидактів (М. Баранов, С. Іконников, В. Мельничайко, Л. Паламар, К. Плиско, О. Текучов, Л. Федоренко та ін.). На нашу думку, основна мета аналізу як методу дослідження – пізнання частин, що є елементами (одинацями) цілого, встановлення зв'язків між ними, виявлення закономірностей побудови цілого, яким виступає текст.

Аналіз як метод наукового дослідження зумовлює аналіз як метод навчання. У сучасній науці по-різному трактують поняття методу дослідження. Так, філософи П. Алексєєв і А. Панін називають метод більш складним пізнавальним процесом, що включає цілу низку різноманітних прийомів дослідження. А прийом, на думку вчених, характеризує загальне гносеологічне спрямування ходу думки на певному етапі діяльності, наприклад, рух від цілого до частини, від окремого до загального [1, с. 295]. Метод – це не тільки система прийомів, але й правил, принципів, вимог, якими необхідно керуватися в процесі пізнання явищ і, таким чином, визначається його операціональна сутність. Метод містить певну сукупність вимог, пізнавальних операцій і має такі аспекти: 1) операціональний (коли враховується залежність методу від суб'єкта й об'єкта); 2) предметно-змістовий (у методі відбито знання про предмет дослідження); 3) аксіологічний (виявляється в ступені його загальнодоступності, надійності, розуміння іншими) [Там само, с. 296]. Ці аспекти знаходять свій вияв в аналізі як у засобі пізнання й перетворення дійсності та методі здобуття нових знань, формування й удосконалення умінь та навичок.

У лінгводидактиці аналіз як метод навчання пояснюють загальнонауковим методом аналізу (методом дослідження), який визначають не лише як засіб пізнання, але й засіб перетворення й дослідження об'єктів дійсності, її зв'язків, законів та закономірностей. Аналіз є методом, що виникає в процесі практичної діяльності людей і виконує роль засобу пізнання та змінювання, а також відбиває зв'язки й закони, виділяє закономірності об'єктивної дійсності [3, с. 12]. Це логічний метод наукового пізнання, що виникає на основі досвіду людей і забезпечує об'єктивне, адекватне відображення дійсності. Лінгвоаналіз є важливою складовою частиною комплексного аналізу тексту й передбачає аналіз мовних засобів «під лінгвістичним мікроскопом» (за М. Шанським) з метою визначення їхньої ролі й функцій у тексті.

ЛАТ насамперед спрямований на характеристику мовних одиниць, а тому О. Потебня вказує на необхідність комплексного вивчення мовних елементів. У цьому ключі учений надає великого значення аналізу й синтезу – двом універсальним, протилежним операціям мислення, елементарним прийомам пізнання, що перебувають у тісній взаємозалежності – «розклад узагальнення на часткове й побудова цього узагальнення із часткового [14, с. 73]». Ми розуміємо лінгвоаналіз не як механічне розчленування тексту, у результаті якого губиться вся його система, а як діалектичний аналіз, що в кінцевому етапі спрямований на діалектичний синтез, який дасть змогу відчувати підпорядкованість усіх мовних одиниць загальному тону тексту. У цьому сенсі слушною є думка Р. Якобсона: «Будь-яка спроба аналізувати фрагменти, вирвані з цілого, так само безглузда, як і вивчення окремих шматків фрески як цілих незалежних картин [18, с. 84]». ЛАТ необхідно супроводжувати синтезуючими судженнями (індуктивним або дедуктивним шляхом), що допомагає підбиттю узагальнювальних підсумків аналітичної роботи. А це сприяє тому, що в процесі переходу до синтезу через аналіз збагачується й поглиблюється первісне сприйняття тексту.

Усвідомлення ЛА як методу дослідження й методу навчання вважаємо підґрунтям фахової підготовки філолога.

Лінгвоаналіз посідає важливе місце серед теоретико-практичних методів. Нам імпонує думка Т. Єщенко, що «метод лінгвістичного аналізу тексту – це спосіб дослідження та опису тексту як об'єкта мовознавчої науки [5, с. 29]», й вважаємо його методом дослідницької й пошукової діяльності майбутніх філологів. За допомогою ЛА вони вивчають мовні одиниці в їхніх взаємозв'язках і відношеннях у структурі тексту: фонематичні, фонетичні, орфоепічні, орфографічні, графічні, лексичні, фразеологічні, морфемні, словотвірні, етимологічні, морфологічні, синтаксичні, правописні і стилістичні. ЛА як метод навчання, на нашу думку, повинен відповідати таким вимогам, як науковість, точність, логічність, послідовність, глибина, системність, різнобічність, оскільки наявність цих ознак під час аналізу тексту забезпечить ефективність його здійснення й реалізацію поставленої мети.

На особливу увагу заслуговує термін «лінгвістичний аналіз», який у науковій літературі має відповідник «лінгвістичний розбір», їх часто вживають як синонімічні. Такий підхід спостерігаємо й у роботі зі студентами – майбутніми вчителями-словесниками.

Ми розмежуємо поняття «аналіз» і «розбір», оскільки аналіз – складніша процедура, що реалізується, виявляється в розборі; розбір – це елемент технології, виконання конкретної операції; аналіз – загальне поняття, розбір – конкретне (конкретний вияв аналізу). Реалізуючись у розборі, аналіз виконує свої функції. Отже, аналіз і розбір співвідносяться як модель та її реалізація.

Пропонуємо розглядати лінгвістичний аналіз як метод навчання, що забезпечує розуміння функцій мовних одиниць у мовленні, оскільки в процесі його застосування формуються й удосконалюються вміння й навички, а також усі види мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо) та реалізуються всі функції навчання (освітня, розвивальна, виховна, спонукальна, контрольна-корекційна тощо), що активізують творче мислення й пізнавальну самостійність.

Спираючись на дослідження Т. Єщенко, І. Ковалика, І. Кочан, М. Крупи, В. Мельничайка та ін., визначено основне завдання ЛАТ – з'ясування системи категорій тексту, трактування мовних складників змісту й форми, висвітлення різновидів зв'язку між окремими частинами, виявлення системи співфункцій усіх мовних одиниць та їхніх категорій, тобто «з'ясування того,

наскільки мовне оформлення відповідає його змістові й цільовому призначенню [13, с. 30]». Це дозволяє привчати студентів уважно ставитися до кожної мовної одиниці, зосереджувати свою увагу не тільки на змісті, а й на формі.

Виходячи з особливостей текстів різної стильової належності, зазначаємо, що необхідно розмежовувати лінгвістичний аналіз художнього тексту (ЛАХТ) і текстів інших стилів. Як зазначено в енциклопедії «Українська мова», відмінність між лінгвоаналізом художнього й нехудожнього текстів полягає в тому, що для з'ясування смислу першого необхідно виявити підтекст, систему авторських прийомів вираження смислу, з'ясувати семантику образності. Для нехудожніх текстів достатньо знати граматику мови [17, с. 291].

Лінгвоаналіз створений системою прийомів, що допомагають з'ясувати найтонші смислові відтінки слова в тексті. Ця система ґрунтується на логіці процесу навчання. Серед прийомів ЛАТ І. Ковалик виділяє такі: 1) семантико-стилістичний, який полягає у виявленні дібраних з арсеналу загальнонародної мови одиниць та поясненні доцільності їх вибору; 2) зіставно-стилістичний, який дає змогу порівняти різні редакції тексту й пояснити позицію автора у виборі остаточного варіанта; 3) прийом кількісного аналізу, що полягає у визначенні кількісних ознак мовних явищ [6, с. 29–32]. М. Крупа [8], крім названих, виділяє такі прийоми (за її словами, методи) ЛАХТ: «словообраз (мікрообраз)» – виявлення того комплексу мовних засобів різних рівнів, який служить для створення певного мікрообразу в системі мислення автора; комплексний аналіз художнього тексту – дослідження категорії образу автора; повільне прочитання з метою мотивації відбору кожної мовної одиниці; ЛА за мовними рівнями; дослідження позатекстових чинників мовної особистості автора тексту; естетичне спостереження над словом; компонентний аналіз – спрямований на одиниці в тексті, а звідси впливає, що елементи кожного структурного рівня мови по-своєму беруть участь у забезпеченні функціонування висловлювання, тобто виконують лише їм притаманні функції. Будь-яку одиницю тексту, узятую для ЛА, розглядаємо з функційно-естетичних позицій, що вимагає врахування структурного й функційного підходів. Структурний передбачає визначення статусу кожної мовної одиниці, з'ясування її внутрішнього співвідношення з одиницями суміжних рівнів мови, визначення її індивідуально-мовної своєрідності. Для функційного підходу характерний аналіз мовних одиниць з боку їх виражальних властивостей, коли окремі компоненти тексту розглядають з погляду їх ролі в організації цілого тексту, це допомагає розкрити співвідношення значення мовних одиниць та їхнього смислу в тексті.

На сучасному етапі відбувається взаємодія основних положень структурної та функційної лінгвістики, що спостерігаємо в науково-методичних працях: «перехід від структурно-системної лінгвістики до функційної, розгляд тексту у світлі теорії мовленнєвої діяльності й мовленнєвої комунікації [3, с. 10]».

Наукову думку методистів спрямовано й на класифікацію ЛА за повнотою його виконання. Т. Єщенко з огляду на масштаб аналітичної діяльності виокремлює цілісний і частковий ЛАТ [5, с. 13–28]. Цілісний передбачає розгляд усіх текстоутворювальних чинників і текстових категорій. Частковий ЛА передбачає розгляд одного аспекту тексту чи його частини (засобів зв'язку в тексті; категорій часу і простору; своєрідності фонетичного, лексичного, синтаксичного та ін. рівнів; різноаспектний аналіз одного ССЦ тощо). Сприймаючи класифікацію Т. Єщенко, зі свого боку, залежно від аналітичних процедур пропонуємо такі різновиди часткового ЛАТ: аналіз-коментування – пояснення незрозумілих місць тексту; аналіз-семантизація – тлумачення незрозумілих словосполучень, ключових слів; аналіз тексту з погляду образності й естетичної функції мови; структурно-граматичний – увага зосереджена на формальних засобах зв'язку, принципах побудови його структури; семантичний – зосереджений на проблемі семантичних основ розуміння й інтерпретації словесного цілого; комунікативно-прагматичний – вивчення проблеми комунікативного моделювання тексту, його прагматичної природи; етнолінгвістичний та лінгвокультурологічний – з'ясування зв'язку між текстом і різними аспектами матеріальної і духовної культури; прикладний – вивчення й розуміння тексту за допомогою комп'ютерних систем; психолінгвістичний – аналіз тексту з позицій природи людської психіки; графічний – характеристика системи графічних знаків, їхнього смислового навантаження; фонетичний – аналіз

фонетичної системи мови; лексичний – передбачає інтегрування одиниць лексичного рівня; граматичний – допомагає встановити функції частин мови та синтаксичних одиниць.

Інший погляд на ЛА за масштабністю висловлює М. Крупа. Вона розрізняє лінгвоаналіз повний (проводять у ВНЗ, що готують учителів- словесників); частковий (виконують у школі, його зміст відповідає знанням учнів з української мови) і вибіркового (роблять дослідники-інтерпретатори, які обирають для вивчення той мовний рівень, що найпоказовіше доводить тезу дослідження) [8, с. 25].

Огляд наукових праць дозволяє стверджувати, що, незважаючи на розбіжності в розгляді питань про повноту ЛА, можна виділити такі його типи за масштабністю: повний і частковий.

У результаті вивчення мовознавчих і методичних джерел встановлено, що ЛАТ може бути двох типів – формальним (аналіз мовних засобів різних рівнів безвідносно до смислу цілого тексту) і смисловим (аналіз мовних одиниць тексту в їхньому смисловому наповненні з погляду функції цих одиниць у смисловій структурі тексту). Спіратися на ці типи варто залежно від ситуації, мети навчання, текстового матеріалу та їх педагогічних умов.

Цілком поділяючи думку Л. Мацько, що текст «являє собою складну багаторівневу цілісну структуру, створену з мовного матеріалу й наповнену великим обсягом різнотипної інформації [10, с. 38]», вважаємо за необхідне застосування ЛА на всіх етапах роботи з текстом, бо оперуючи текстами, ми просто зобов'язані постійно їх аналізувати. Для здійснення ЛАТ студенти повинні бути філологічно компетентними загалом (грунтовні знання з української мови й літератури, психолінгвістики, когнітології, лінгвокультурології тощо), тому що така праця вимагає високої професійної підготовки, оскільки й ЛАТ – це насамперед прерогатива й обов'язок спеціалістів. Майбутній філолог, який не вмє аналізувати текст, не зможе достатньо глибоко прочитати й зрозуміти його, побачити багатство й складність тексту, ґрунтовно осягнути авторську позицію.

Лінгвоаналіз повинен спиратися на засади когнітивної лінгвістики, що передбачає тлумачення навчальних мовних одиниць як концептів – особливих сигналів реального світу, носіїв етнокультурної інформації. Таке спрямування є важливим для майбутніх словесників, оскільки метою когнітивної методики є опанування студентами мовних одиниць як концептів – глибинних значень розгорнутих змістових структур тексту. Таким чином, ЛАТ пояснюється через розуміння загальнонаукового поняття «аналіз», тобто розчленування цілого на складники, але зі збереженням цілісності, що дає змогу відчувати підпорядкованість усіх мовних одиниць загальному тону тексту. ЛАТ вважаємо методом навчання мови, оскільки він забезпечує розуміння функцій мовних одиниць у мовленні; розвиває логічне мислення; активізує засвоєння й осмислення мовних фактів і явищ; у результаті його застосування студенти набувають певної суми знань, умінь і навичок, осмислюють зміст аналізованого матеріалу. Цей метод допомагає також свідомо й ґрунтовно засвоювати всю систему мови, глибше розуміти взаємозв'язки між словами в реченні й у тексті, сприяти розвитку мислення й мовлення студентів, а значить активно формувати їхню мовну особистість.

Усвідомлення поняття ЛАТ лежить в основі розробки методики його використання в навчальному процесі вищої школи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев П.В. Философия : учеб. для вузов / П.В. Алексеев, А.В. Панин. – М. : ГИИИС, 1996. – 504 с.
2. Бабенко Л.Г. Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика : учебник ; практикум / Л.Г. Бабенко, Ю.В. Казарин. – 2-е изд. – М. : Флинта : Наука, 2004. – 496 с.
3. Білецький А.О. Основні методи дослідження в сучасному мовознавстві / А.О. Білецький // Методологічні питання мовознавства : респ. наук. конф. з питань методології мовознавства : тези доп. – К. : Наук. думка, 1964. – 212 с.
4. Ганич Д.І. Словник лінгвістичних термінів / Д.І. Ганич, І.С. Олійник. – К. : Вища шк., 1985. – 360 с.

5. Єщенко Т.А. Лінгвістичний аналіз тексту : навч. посіб. / Т.А. Єщенко. – К. : ВЦ «Академія», 2009. – 264 с.
6. Ковалик І.І. Методика лінгвістичного аналізу тексту / І.І. Ковалик, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ. – К. : Вища школа, 1984. – 119 с.
7. Кочан І.М. Лінгвістичний аналіз тексту : навч. посіб. / І.М. Кочан. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – 423 с.
8. Крупа М. Лінгвістичний аналіз художнього тексту / М. Крупа – Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. – 416 с.
9. Куньч З. Риторичний словник / З. Куньч. – К. : Рід. мова, 1997. – 341 с.
10. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. – К. : ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.
11. Марко В. Основи аналізу літературного твору / В. Марко // Дивослово. – 1998. – №10. – С. 38-41.
12. Мацько Л.І. Культура української фахової мови : навч. посіб. / Л.І. Мацько, Л.В. Кравець. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – 360 с.
13. Мельничайко В. Я. Лінгвістика тексту в шкільному курсі української мови : посіб. для вчителів / В.Я. Мельничайко. – К. : Радянська школа, 1986. – 168 с.
14. Потебня А.А. Из лекций по теории словесности / А.А. Потебня // Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М. : Искусство, 1976. – 614 с.
15. Словник іншомовних слів : 23000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.
16. Словник української мови : в 11-ти тт. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – 1970. – 799 с.
17. Українська мова : Енциклопедія / редкол. : В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – 2-е вид., випр. і доп. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – 824 с.
18. Якобсон Р. Вопросы поэтики / Р. Якобсон // Работы по поэтике. – М. : Прогресс, 1987. – С. 80 – 98.